

NORRA GOTLANDS TALLSKOGAR

En översiktlig beskrivning av det historiska nyttjandet

Av Mattias Thafvelin jk 93/97

Allmänt om tallskogens förutsättningar

Tallskogen på norra Gotland karaktäriseras ofta som karg, krokig och långsamt växande. De geologiska och klimatiska faktorer som påverkar tallskogens utseende är främst berggrundens beskaffenhet, temperatur, nederbörd och vind. Tallskogen växer omväxlande på hård revkalksten (kalkhälltallskog) och på de något bördigare lösa avlagringarna, ofta mergelsten (ängstallskog). Den oskiktade revkalkstenen är den mot erosion mest motståndskraftiga kalkstentypen. I kombination med att kalkstenen är svårvittrad och att kalkhalten i stenen är mycket hög, ibland uppemot 99% så blir jorddjupet tunt och jordmånen mycket kalkrik (Ekstam m f l 1984). Gotland tillhör nordens nederbördsfattigaste områden och präglas av ett klimat som i jämförelse med Syd- och Mellansverige är mycket torrt. Klimatet under året domineras av snöfattiga vintrar, torra försomrar och milda nederbördsrika höstar (Melin 1945). Den höga årsmedeltemperaturen med mer än 2000 soltimmar per år och den ständigt närvarande vinden ger tillsammans en starkt uttorkande effekt (Ekstam m f l 1984).

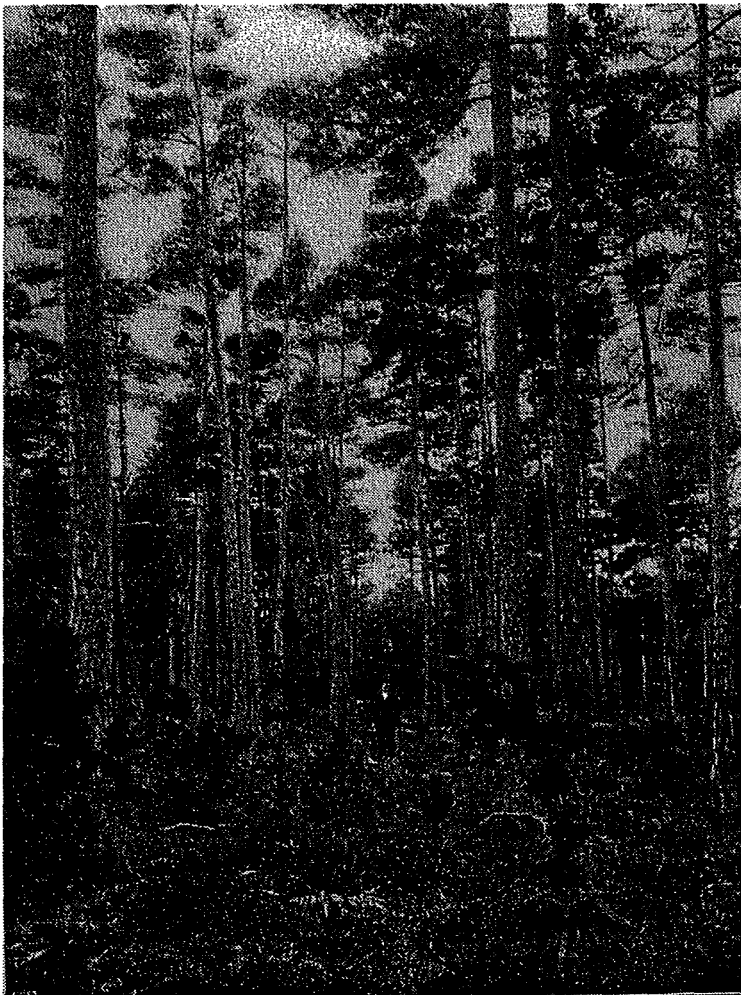

Fig. 1 Tallskog på starkt vittrad hållmark av högsta produktion. Skogen är 10-14 m hög, ålder 100-140 år. Hangvar socken. Häftings kronopark nära klintbranten mot havet. 27-sept 1907. Foto: Henrik Hesselman. Efter Hesselman (1945).

Tallskogen längs kusterna men även inåt ön formas dessutom starkt av vinden. Det är inte svårt att genom träden utläsa den förhärskande vindriktningen även under en vindstilla dag. Tallarna lutar åt nordost vilket medför ett krokigt växtsätt och rikligt med reaktionsved i virket.

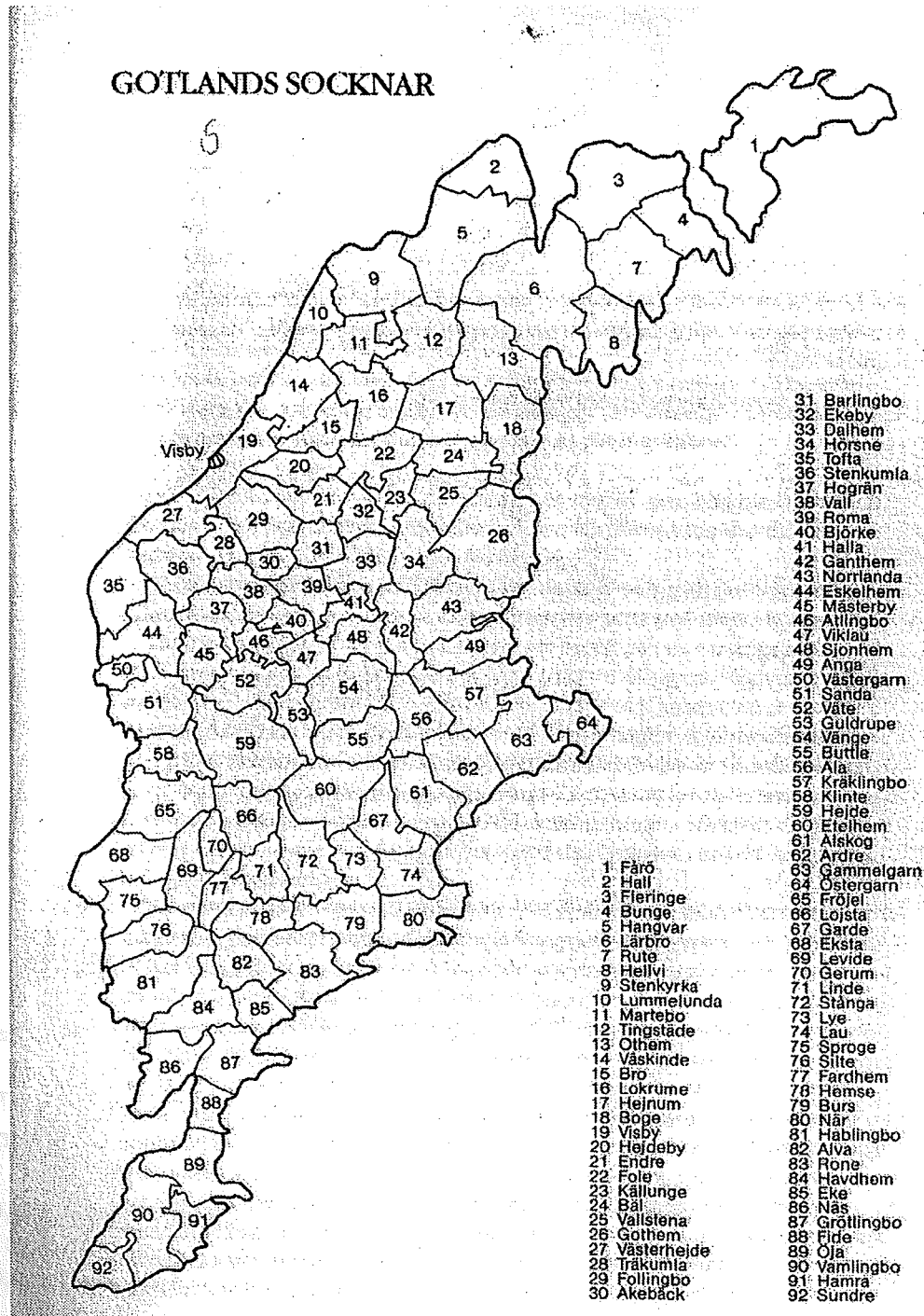

Fig. 2 Gotlands socknar. Efter Ekstam m fl (1984).

Den gotländska tallskogen är inte bara formad av geologiska och klimatiska faktorer, den är också starkt formad av människan. Bränder har varit frekvent förekommande

och uppkomsten kan sättas i starkt samband med mänsklig aktivitet (Melin 1955). Trots låga boniteter så har ändå skogen alltsedan äldsta tider spelat en mycket stor roll för den gotländska lantushållningen och för hela länets ekonomiska liv. Gotlands goda förbindelser med utlandet och vattenvägarnas betydelse för transport av trävaror har säkerligen betytt mycket för den tidiga exploateringen av öns skogar (Melin 1945). Bete, tjärbränning, kalkbränning, vedfångst och timmeravverkning är, förutom brand, aktiviteter som starkt format tallskogen. Ovanstående kommer att beröras närmare framöver i texten.

Skogen på Gotland självföryngrar sig relativt dåligt p g a den kalkrika jordmånens rika ört- och gräsflora som bildar en tät svål i markskiktet (Melin 1945). I kalkhälltallskogen finns ofta ett rikt buskskikt av en. Enarna når mycket sällan trädstorlek utan konkurrerar med slån, oxel, finnoxel, rönn, getapel och olika *rosa*-arter. Ängstallskogarna som är den vanligaste vegetationstypen har ofta ett glesst buskskikt eftersom de ofta har betats kraftigt (Ekstäm m f l 1984). Troligen medför trädskiktets slutenhet i ängstallskogen ett glesare buskskikt. Kalkhälltallskogen är ju sällan särskilt väl sluten och den lägre vegetationen kan utvecklas i högre grad än på de bördigare ståndorterna. Tallen i sig har ofta en krokig stam med grova grenar och en vitt utbredd krona. Det "medfarna" utseendet blir mindre påtagligt på de bättre boniteterna men är även här (jmf fastlandet) tämligen påtagligt (egna erf.).

Ägande

Ägandeförhållandena när det gäller skogen har ända fram till 1900-talet varit tämligen diffusa. Ägandet har dominerats av bondeskog och i stort sett inga sammanslutningar eller kronoparker har funnits på ön. Däremot har fenomenet "samskog" varit vanligt förekommande vilket kan jämföras med fastlandets allmänning, fälad eller byskog. Gränserna inom samskogen var oklara och avverkningarna för en viss gård utgick vanligtvis efter gårdens storlek och dess skattetal (Melin 1945).

Skogsbete

Djurhushållning med skogsbete på Gotland har enligt Pettersson (1958) funnits sedan mycket lång tid tillbaka. Tallskogen, både kalkhälltallskog och ängstallskog har fungerat som utmarker för allmogen. Enligt den ekonomiska kartläggningen år 1700 så fanns mark registrerad som utmark på Gotland (Melin 1945). Svedjebruket var starkt förknippat med boskapsskötsel och Melin skriver vidare att svedjebruket endast sparsamt har förekommit på Gotland, tillskillnad från många andra landskap. Skogen har sedan lång tid tillbaka betats av hästar, får, getter och nötboskap. Det småvuxna skogsruset som troligen en gång i tiden förvildats har också nyttjat skogen för bete. Sista stammen av skogsruss fanns 1958 fritt levande på Lojstahajd (Pettersson 1958) och finns där fortfarande om än dock i något domesticerad form (Nicklasson muntl. 1997). Skogsbetet har av "skogsfolk" setts som en styggelse mot skogsföryngringen och Melin (1945) skriver:

“I samband med de laga skiften som gjordes i senare delen av 1800-talet, inhägnades vidlyftiga utmarker. Med stigande virkespriser, förbudet mot grindar över allmän landsväg, övergången till förädlade kreatursraser och till sist skogsvårdens fodran på betesfred för skogsplanteringar och förnygringsytor, har skogsbetets degenererande inflytande på skogsvegetationen i någon mån kunnat minskas.”

Tjärbränning

Gotland har varit känt för sin tillverkning av högkvalitativ trätjära. I Tyskland blev den gotländska trätjären tidigt känd som den bästa och trävaruhandeln länderna emellan kom att utvecklas änmer. Tjærtillverkningen blev aldrig någon nisch för industrin utan var under hela tjäreepoken en ren allmogenäring. Böndernas skatter till staten betalades till stor del med tjära. Trätjären exporterades i betydande mängd i slutet av 1600-talet och utgjorde då 75 % av trävaruexporten men exporten minskade betydligt mot slutet av 1700-talet (Melin 1945).

Trätjären brändes i “sojdar” och varje gård som hade tillräckligt med skog hade minst en sojde. Till skillnad från fastlandets tjärdal, var sojden en fast anläggning i kalksten som användes till flera bränningar. Förarbetet tog mycket tid och innefattade stubbrytning, huggning och spjälkning. Själva bränningen var ett kritiskt moment och man anlidade en verkligt kunnig person, en “sojds-gubbe”. Bränningen och särskilt tändningen beskrivs som en mystisk och smått hednisk ritual. Enligt ett kungligt brev till 1689 års kommerskollegium åtgick det “15 goda och mogna träd” till en tunna tjära, vilket med Gotlands ungefärliga trävaruexport vid den här tiden innebar en årlig skogsförbrukning av 45 000 till 60 000 kubikmeter (någon sort finns ej angiven). Av de 15 mogna träden får man dock anta att stubbarna var de mest intressanta (Melin 1945).

Vidare skriver Melin (1945) att vissa sojdar fortfarande idag används. Lämningar efter äldre sojden här och var i markerna och det ytterst vanliga namnet “sojds-hagen” vittnar om tjärbränningens stora betydelse för lantushållningen förr i tiden.

Kalkbränning

En näring som från 1600-talets mitt använde mer ved än tjärbränningen var framställningen av kalk. Kalkugnarna anlades på själva hållmarkerna eller i dess omedelbara närhet vilket gjorde att transporten av sten blev så ringa som möjligt. Dessutom fanns kalkugnsveden, de knotiga hållmarkstallarna, nära till hands (Hesselman 1908). Hesselman menar att kalkugnarnas belägenhet och verksamhet orsakade betydande kalhuggningar där skogen ännu (1908) inte hade kommit tillbaka. Ett sådant kalhugget område fanns vid Hejdeby hällar, 5 km öster om Visby, där det fanns en kalkugn i bruk fram till 1870-talet. Smärre delar av Hejdeby hällar är än idag kala (egna obs.) liksom många andra hållmarker runt Visby (Niklasson muntl. 1997).

Redan under 1600- och 1700- talet var kalkbränningen betydande, vilket har dokumenterats av Landshövding von der Osten (1697) och Linné (1741). År 1845 frigavs kalkbränningen mot länsstyrelsens avstyrkande, "...hvarigenom skogens förstörelse beklagligen påskyndats". Frisläppandet gav upphov till en ökning av kalkbränningen, vilken dock avtog p g a stigande vedpriser och dyrare transportkostnader. Från 1877 till 1906 sjönk antalet ugnar från 41 till 9 (Hesselman 1908). Vid mitten av 1800-talet beräknades vedförbrukningen för kalkbränning till 50 000 kubikmeter per år (Melin 1945).

Kalkbränningen blev inte, med undantag från dess slutskede, någon allmogenäring. För att dryga ut sin inkomst kunde man vid behov avverka och för en obetydlig penning leverera veden till kalkugnsägarna om dessa inte hade nog med ved från egna skogar. Kalkpatronerna köpte nämligen hela hemman och skogsskiften för att komma åt billig råvara. Herrgårdarna på norra Gotland, som 1945 nästan var helt fösvunna, hade sin upprinnelse i kalkindustrin (Melin 1945).

Sågverksindustrin

Parallellt med kalkindustrins och tjärtillverkningens tärande nyttjande av skogen, togs stora mängder timmer ut från skogen. Ännu så sent som 1850 kapades och fälldes skogen med yxa. Tvåhandssågen marknadsfördes som ett ypperligt redskap för fällning, men den var för dyr för den gotländska allmogen. Sedan långt tillbaka bilades bjälkar och sparrar med yxa, alternativet till detta var kransågning. När vattensågarna kom fick dessa en framskjuten roll på grund av sina effektiva och energibesparande fördelar. Införandet skedde på ett tidigt stadium, åtminstone inte senare än 1500-talet. Omkring 1730 fanns det ungefär 150 vattensågar och i stort sett alla befintliga vattendrag var utbyggda. Gotland har relativt få vattendrag av någon storlek, de små "rännilarna" nyttjades därför flitigt vår och höst genom dammanläggning. Detta kraftiga utbyggande av åar och bäckar gav upphov till många tvister och processer. Under 1800-talet kan man läsa ur landshövdingensämhetets 5-års berättelser att antalet vattensågar uppgick till omkring 200 (Melin 1945).

Sågverksindustrin bedrevs som en ren allmogenäring med undantag från storsågarna i Lummelunda, Vasta i Lärbro, Furubjers i Tingstäde och Ar i Fleringe. Allmogesågarna var oftast samägda av flera bönder. Melin (1945) skriver om vattensågarna:

"Sågbladen voro fantastiskt tjocka och otympliga och det tog timmar innan bladet hann raspa sig igenom en timmerstock av den tidens aktningvärda dimensioner och framställa bräder, som inte kunde göras tunnare än att par tum. Bonden eller drängen kunde sova gott ett slag under mellanstunderna."

Bristen på vatten tvingade fram andra sågtyper. Jämsides med vattensågarna förekom "vädersågen", som drevs av en väderkvarn. I mitten av 1800-talet användes sparsamt en tröskverksliknande såg som drevs med häst. År 1875 fanns 50 hästsågar på Gotland (Melin 1945).

Trävaruexport och virkesförråd

I och med att tallskogen på Gotland exploaterades, vilket jämfört med övriga Sverige skedde tidigt, så torde troligen också rotvärdet på en hygglig skogsfastighet varit tämligen högt. Däremot menade Linné (1741) att rotvärdet på tallskogen var av ringa värde och att bönderna försummade sitt gårdsbruk under det att avverkning, bearbetning och transport skedde till hamnen i Klintehamn. Linnés åsikter om skogstillståndet får man nog ta med en nypa salt då hans uppdrag i första hand gällde att kartlägga och nedteckna verksamheten inom de agrara och merkantila områdena i Sverige. Att statsmakten under denna tid inte ansåg att skogen var av något större värde visar de kartor som gjordes under denna tid. De ekonomiska kartorna berör i de flesta fall med noggrannhet bara inägomarken (Drakenberg muntl. 1997).

År 1650 skeppades från Gotland 90 % av Sveriges hela utförsel av furubjälkar och brännveden stod för 60 % av riksexporten. Hela exporten stod för 20 % av rikets totala trävaruutförsel till utlandet. Även fortsättningsvis under 1700- och 1800-talen ståd trävarorna för en mycket stor del av Gotlands totala varuexport (Melin 1945).

Av skogsstyrelsens berättelser från 1879 framstår Visby som en av de mer betydande städerna vad gäller trävaruexporten. Gotland räknades till ett av de skogrikare länen i Sverige där tillgången väl översteg det egna behovet. Vi vet trots 1879 års beskrivning att virkesförrådet minskade drastiskt under denna period och nådde ett minimum vid 1900-talets början. Exempel på vanliga sortiment under 1800-talet var bjälkar, sparrar, plank, bräder, bandstakar, pumpträd, stävar (stav), lådämnen, årträd och brännved. Handeln med bjälkar minskade under 1800-talet i takt med att de mycket stora och gamla furorna försvann. Sliprar blev ett nytt sortiment fr o m 1863 och exporten kom att öka fram till 1900-talets början då länet drabbades av sinande skogstillgångar (Melin 1945). Lars Kardell (1988) visar i ett diagram en hypotes där virkesförrådets utveckling beskrivs av en sinusformad kurva över tiden med minium i början av 1700- och 1900-talet. Kurvan visar att skogarnas omloppstid låg mellan 120-150 år och denna period beskrivs som "tiden det tog för skogen att läka ihop". Kardells studie rör Halls och Hangvars skogar men torde kunna gälla för norra Gotlands tallskogar i sin helhet.

Bröderna Grimm och lagarna

I slutet av 1850-talet kom de två engelska bröderna Graham till Hangvar. Bröderna kallades populärt för "bröderna Grimm" vilket också visar vilken betydelse de kom att få för skogsbruket på Gotland. Bröderna förde med sig den portabla ångcirkelsågen, vilken med sin effektivitet kom att slå ut alla tidigare sågverkstyper. Grahams utvidgade sin rörelse under 1860-talet och i stort sett all skog på norra Gotland berördes av brödernas "virkesslukande" ångsågar. Trävaruhanteringen som tidigare var allmogens hemarbete blev nu mer affärsbetonad. Omfattande rotpostköp genomfördes och man köpte så småningom upp hela skogsinnehav vilka efter kalhuggning såldes på nytt (Melin 1957).

Indirekt blev Grimms verksamhet orsaken till den första separatlagstiftningen. Den 10 september 1869 kom förordningen angående "åtgärder till förekommande av skogsförödelse på Gotland". Enligt förordningen fick skogsmark:

"ej skövlas eller förödas, så att skogens naturliga återväxt omöjliggöres eller äventyras vid äventyr, att all hemmanets skog av Konungens befallningshavande ställes under avverkningsförbud, tills ändamålsenliga åtgärder vidtagits till skogens återväxt å den brukade marken".

Förordningen blev alltså Sveriges första återväxtlag. År 1894 kom en ny lag vilken förbjöd avverkning av för kläna träd. Men lagen blev inte speciellt skogsvårdande eftersom att man istället började med omfattande dimensionsavverkningar. Efter avverkning var skogen söndertrasad och bestod av kläna mindervärdiga träd som ofta blåste omkull. Norrlanda socken, med sina tidigare stora skogsmarksarealer, var en av de mest utblottade socknarna på Gotland. År 1874 gav jägmästaren J.O. Sylvan en rapport till länsstyrelsen där det meddelades att av socknens 60 gårdar hade 28 blivit skoglösa och 18 hade kvar så mycket att det bara räckte till husbehov (Melin 1957). Melin menar dock att skogen på bröderna Grimms eget innehav var tämligen välskött med en god återväxt.

Bränder

Gotlands varma klimat med torra vårar och somrar innebär att landskapet blir mycket eldfångt. I farozonen för att drabbas av skogsbrand ligger framförallt hällmarkstallskogarna med sin rika undervegetation av enbuskar och sina lågvuxna tallar, vilkas grönkrona ofta nås av buskskiktet. Därför har skogarna på norra gotland brunnit ofta, särskilt under vissa perioder då mängden biomassa i träd- och buskskiktet ackumulerats på ett lågt virkesuttag. En trolig orsak till brand var uppsättande och underhåll av gärdesgårdar. Störarna skulle fästas vid varandra genom att vidjor av en flätades in i gärdesgården. För att få vidjorna mjuka sveddes dessa över öppna eldar. Om släckningen av elden var otillräcklig, så kunde den så småningom flamma upp och sprida sig till den omgivande skogen. De tre mest kraftfulla och katastrofala bränderna i Gotlands historia inträffade i mitten och senare delen av 1600-talet. Dessa tre mycket omfattande bränder var Fleringe-Bungebranden, den i Gothem-Norrlanda och slutligen Butle-Alabranden (Melin 1955).

Melin (1955) skriver att delar av den gotländska strandvallsskogen och stora områden från Fleringe kyrka ned mot Lunda hage var helt trädlösa på grund av skogsbrand. Denna brand inträffade någon gång under 1600-talet. Till arealen var Fleringe-branden den största skogsbrand som härjat på Gotland. Spåren efter träden kunde ses som diffusa kratrar i strandvallen. I brändernas släptåg kom ofta stora mängder skadeinsekter som ytterligare spädde på förödelsen.

Slutord

Jag har i denna uppsats försökt att sammanfatta och beskriva de mest betydelsefulla orsakerna till den gotländska tallskogens omvälvande historia. Tallskogen på ön har nyttjats mycket hårt och under flera århundraden. Det mänskliga nyttjandet har förutom de naturgivna förutsättningarna format skogen till dagens skepnad. Jag hoppas att du som läsare vid ditt nästa Gotlandsbesök genom den här uppsatsen fått en inblick i det historiska nyttjandet av tallskogen och därigenom förståelse för dagens skogstillstånd.

Litteratur:

Ekstam, U., Jacobson, R., Mattson, M. och Porsne, T. 1984. Ölands och Gotlands växtvärld. Natur och Kultur. Stockholm

Hesselman, H. 1908. Vegetationen och skogsväxten på gotlands hållmarker. Meddelanden från statens skogsförsöksanstalt 5:61-168.

Kardell, L. 1988. Hall-Hangvar - En gotländsk skog och dess historia. Avd. för landskapsvård, rapport 39. Sveriges Lantbruksuniversitet.

Linné, C. von 1975. Öländska och Gotländska resa. W & W , Stockholm.

Melin, R. 1945. Den gotländska skogen. - I: Kardell, L. (red.). Boken om Gotland. Andra delen. Sid 333-357. Stockholm.

Melin, R. 1955. Gotländska skogsbränder på 1600-talet. Gotländskt Arkiv XXVII:53-82.

Melin, R. 1957. "Bröderna Grimms" skogsrörelse på Gotland och dess förutsättningar. Gotländskt Arkiv XXIX:69-81.

Pettersson, B. 1958. Dynamik och konstans i Gotlands flora och vegetation. Acta Phytogeographica Suecica 40.

Muntliga källor:

Drakenberg Börje. Personlig kommentar. Umeå 1997 04 14.

Niklasson Mats. Personlig kommentar. Umeå 1997 04 14.

Omslagsbild. Äldre sparad tallskog på hållmark. Skogens höjd 8-10m, ålder 130 år. Hejde s:n. Skogs. 21-okt. 1907. Foto: Henrik Hesselman. Efter Hesselman (1945).